

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ ЧИННИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА)



О. ЯРОШИНСЬКИЙ,
кандидат історичних
наук, вчений секретар
НДІУ

Розглядаються походи української армії, рейди козацьких підрозділів, виступи місцевих повстанських формувань, участь різних соціальних груп у подіях Української національної революції середини XVII ст. Досліджується вплив політики українського уряду на розгортання і результати революції.

Спроба комплексного аналізу джерел про український визвольний процес середини XVII ст. на волинських землях показала, що на його розвиток і результативність впливав ряд взаємопов'язаних загальнонаціональних і регіональних факторів. Вони обумовлені передусім специфікою колоніального режиму Речі Посполитої в Україні та своєрідністю становища української нації в межах польсько-литовської держави, що вже характеризувалося автором при з'ясуванні передумов Української національної революції¹. Варто нагадати, що насаджуючи в Україні польську політичну, правову, адміністративно-територіальну, соціально-економічну систему та жорстко придушуючи козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. воєнними засобами і методами, Річ Посполита кинула українцям імперський військово-політичний виклик. За інших обставин і розкладу сил подібні виклики колонізаторів здебільшого не знаходили гідної відповіді серед підкорених народів і тимчасово досягали своєї імперської мети. Однак вищезгадана специфіка саме в тому і полягала, що в надрах польсько-литовської колоніальної системи не без участі її носіїв з'явився, зміцнів і здобув необхідний вишкіл та непересічний досвід власний український військово-політичний чинник, спроможний адекватно відреагувати на цей виклик.

Зростаюча роль козацтва в обороні і війнах Речі Посполитої, рівень козацьких вимог щодо кількісних показників реєстру напередодні і під час Української національної революції переконливо засвідчили: український військовий потенціал зріс настільки, що питання полягало лише в тому, за яких конкретно-історичних обставин залунають сурми антиімперського військово-політичного відгуку і хто стане його сурмачем. Цілком закономірно, що типові для колоніальної політики засоби і методи боротьби, а також щойно згадані історичні обставини продиктували ук-

раїнцям владні чинники нації-поневолювача. Адже досить специфічним для колоніально залежної нації було легальне існування боездатних військових формувань, спроможних гідно прийняти імперський воєнний виклик ще до початку всенародної національно-визвольної боротьби. Безсумнівно, що ця своєрідність стала запорукою майже миттєвого утворення гетьманом Б. Хмельницьким могутньої української армії та здобуття нею низки блискучих перемог над однією з кращих армій тодішньої Європи вже на перших етапах Української національної революції.

Систематизація і аналіз джерельної бази, картографування походів української армії, рейдів її підрозділів допомогли зриміше уявити їх роль у визвольному процесі. Зокрема на Волині протягом 1648-1659 рр. довжина українських військових маршрутів перевищувала 5 тис. км. Безпосередньо походи української армії Б. Хмельницького сягали тут 1 тис. км, рейди козацьких підрозділів – 3 тис. км. Понад тисячу кілометрів промарширували з боями волинські повстанські загони, що підсилювались козацтвом.

Армійські походи реалізовували стратегічну мету: розгромити головні військові угруповання противника, визволити значну територію, завдати військово-політичної поразки Речі Посполитій. Тому їхня результативність визначалася не стільки довжиною маршрутів, скільки впливом на діалектичну природу Української національної революції. Так, наслідки перемог українських полків під командуванням М. Кривоноса влітку 1648 р. значно перевищували реальні воєнні здобутки першого етапу визвольної боротьби на Волині – взяття кількох укріплених міст у Кременецькому повіті та переміщення вглиб воєводства на відстань 70 км. Це ж стосувалося тодішніх рейдів окремих загонів із полків М. Кривоноса і П. Головацького до міст центральної частини Погориння, які спонукали волинян до розгортання визвольного руху далеко за межами їх 330-кілометрового маршруту та скували дії місцевих магнатських військових формувань. Сукупно ці тактичні воєнні здобутки забезпечили виконання стратегічної мети – розгрому основних сил Речі Посполитої під Пилявцями, успішному розгортанню західного походу української армії та перетворенню визвольного процесу у справді всеукраїнський. На другому етапі (серпень-грудень 1648 р.) українська армія проходила і дислокувалася переважно на Кременеччині. Довжина маршруту пересування основних українських військ у воєводстві тоді сягала 180 км, рейдів козацьких загонів – 420 км. Тим часом, великі волинські повстанські загони рейдували на загальну відстань понад 800 км, повсюдно розгортався масовий національно-визвольний і соціальний рух, учасники якого здебільшого не мали безпосередніх контактів з українським військом.

Еклектичний підхід до наведених вище підрахунків міг би суттєво спотворити роль української армії у визвольному процесі, відсуваючи її на друге місце у розгортанні Національної революції у досліджуваному регіоні. Запобігти цьому допомогло з'ясування часової динаміки розвитку масового руху волинян на цьому умовному етапі їх визвольної боротьби. Крива діаграми, складена на основі врахування джерельних відомостей про точно продатовані виступи візуально показала, що його масове розгортання відбулося під впливом західного походу української армії. Стрімке піднесення революційного руху почалося відразу після Пилявецької битви, а кульмінаційна точка у воеводстві хронологічно збігалася з часом найвагоміших українських воєнних здобутків у Галичині та виходом козацьких полків на західні етнічні кордони України. Безсумнівно, що наступ і перемоги української армії Б. Хмельницького були могутніми стимуляторами революційної енергії народу, запорукою успішності виконання об'єктивних завдань Української національної революції та збереження її завоювань. Як показало вивчення особливостей визвольного процесу у воеводстві на третьому умовному етапі (січень-червень 1649 р.), через відхід українського війська із західного регіону Річ Посполита змогла завдати військової поразки найпотужнішим місцевим повстанським формуванням. Це свідчило, що без наявності організованого і вишколеного військового чинника, народний революційний рух був би приреченим на поразку ще в зародку.

Найзавзятіший опір тоді чинили місцеві повстанці у Погоринні, де вони відстоювали свої визвольні здобутки разом із гарнізонами козацьких залог. Не менш переконливо проілюструвала стимулюючий вплив армії Б. Хмельницького на піднесення визвольного руху у воеводстві історія літнього (1649 р.) походу українського війська на Волинь. Основні армійські формування пройшли тоді з боями 170 км, а її підрозділи рейдували на загальну відстань понад 330 км углиб волинських земель. Початок українського військового походу наприкінці червня 1649 р., облога Збараж, битва під Зборовом стимулювали нове піднесення нещодавно пригніченого поразками народного руху настільки, що невідомо, чи не став би цей четвертий його умовний етап ще грізнішим і масовішим, ніж попередні, якби не обставини, що зумовили підписання Зборівського договору, відхід із Волині козацьких полків, спустошення краю татарами. Принагідно слід відзначити, що з початку Української національної революції до зборівських переговорів українсько-татарський союз відіграв важливу роль у виконанні вищезгаданих стратегічних завдань.

Загальновідомо, що татарське військо брало участь у всіх тодішніх українських походах, внісши вагомий частку у здобуття Жовтводської, Корсунської, Пилявецької перемог, розгортання західного походу 1648 р. через Волинь у Галичину, червнево-серпневих баталій 1649 р. на півдні Волині. Упродовж перших чотирьох умовних етапів визвольної боротьби волинян (червень 1648 – серпень 1649 рр.) татарське військо разом з армією Б. Хмельницького промарширувало з боями на Волині понад 420 км. Окремі татарські загоны брали тоді дієву участь у багатьох козацьких рейдах углиб території воеводства. Чимало татар полягло в боях з польсько-литовськими

військами, скропивши своєю кров'ю українсько-татарський союз. Навіть малоприйнятна для українців позиція кримського хана у зборівських переговорах із королем Речі Посполитої та наступне спустошення Волині татарськими загонами не може знівелювати позитивну роль татарського військового чинника у розгортанні Української національної революції на її перших етапах.

Порівнюючи реальну віддачу пізніше залучених козацькою Україною московського, трансильванського, шведського військово-політичних чинників, треба визнати, що українсько-татарський союз був найрезультативнішим для виконання стратегічних завдань Української національної революції. Натомість втрата української військової першості під Берестечком влітку 1651 р., що сталася значною мірою через відхід із поля бою татарського війська, мала катастрофічні наслідки не тільки для визвольного руху на Волині, а й для всієї української національної справи. Під час тодішнього походу під Берестечко українсько-татарські війська пройшли на Волині 400 км. Ще 200 км сягали тодішні рейди окремих козацьких загонів. Під впливом армійського походу та рейдуючих українських підрозділів у воеводстві почав знову розгортатися місцевий визвольний рух. Очевидно, що цю чергову визвольну хвилю раптово пригнітила і зупинила українська військова невдача під Берестечком та відступ уцілілої частини козацьких полків.

Таким чином, діалектика визвольної боротьби 1648-1652 рр. на Волині підтверджує логічність історіографічних міркувань про те, що перемоги української армії були важливим чинником і могутнім стимулятором революційної енергії народу, запорукою примноження і збереження здобутків Української національної революції. Разом із цим, привертає увагу те, що сама українська армія вимагала постійної стимуляції цієї енергії. Одним із перших провісників цього стали події під Берестечком, коли армія Б. Хмельницького вже не мала повсюдної підтримки волинян через низку обставин, зв'язаних з умовами Зборівського договору. Очевидно й те, що втративши тотальну підтримку українців західного регіону, українська армія у 1653-1659 рр. вже не могла виконати своїх стратегічних завдань. Тим часом, армійські походи і рейди окремих підрозділів на Волині сягали тоді 1600 км. Поряд із малооефективністю вже згаданих зовнішніх військово-політичних чинників, залучених у 1654-1658 рр., втрата дієвої підтримки української армії жителями західноукраїнських земель привела до того, що уряду козацької України ледве вдалося зберегти завоювання Української національної революції на рівні середини 1649 р.

Поряд із походами української армії, помітну роль у визвольному процесі 1648-1659 рр. відіграли рейди окремих козацьких підрозділів. Разом із стратегічними завданнями, вони реалізовували чітко визначені тактичні задуми. Так, на початковому етапі революційної боротьби на Волині спрямування полковниками М. Кривоносом і П. Головацьким загонів з-під Полонного і Старокостянтинова до Острога, Межиріччя, Заслава, Корця, Гощі, Тучина, Степані, Чарторийська, Володимирська викликало низку місцевих повстань, відтягнуло сили Корецького, Заславських, Острозьких-Ходкевичів, Чарторийських та інших магнатів і шляхти, не допустило консолідації військових

угруповань противника. На другому виділеному етапі помітну роль у закріпленні визвольних здобутків на Волині відіграло вже згадане козацьке угруповання Ф. Дзеджалія, залишене Б. Хмельницьким у Кременецькому повіті в час західного походу українсько-татарського війська.

Період найвищого піднесення визвольного руху волинян збігається з рейдуванням у краї численних загонів, що виконували спеціальні завдання. Згодом, взимку 1649 р. із Звягеля до Гощі прибули полкові підрозділи А. Романенка і Т. Хмельницького під приводом захисту маєтків А. Киселя для зміцнення українських позицій у Погоринні. Влітку 1651 р., напередодні Берестецької битви, з-під Вишневця у різні сторони досліджуваного регіону розсилалися спеціальні родовольчі загони для забезпечення армії фуражем і харчами. Вони відтягували також частину сил противника. По маршруту їх просування звільнялися волинські міста і села, стимулювалися повстанські акції. Рейди українських військових загонів нерідко виконували суто розвідувальні завдання (в районі Корця і Дубно у 1654 р.). У 1654-1657 рр. Б. Хмельницьким посилалися спеціальні загони для звільнення Рівного, Степані, Острога, Межирича, Олики, Ляхівців, Володимира. Козацькі залоги, залишені після цих рейдів, виконували оборонні та розвідувальні функції.

Разом із цим, уже згадувана участь козацтва у татарських грабіжницьких рейдах після укладення Зборівського договору восени 1649 р. забила клин у взаємини волинян із козаками, похитнула авторитет українського уряду в краї. А після припинення самостійної визвольної боротьби місцевих жителів у 1652 р. навіть найбільш вдалі рейди українських козацьких загонів мали тільки військово-політичне значення. Незважаючи на те, що загальна довжина їх маршрутів у 1653-1658 рр. перевищувала 1230 км, розбурхати активність волинян вже не було змоги.

Парадоксальність тодішньої ситуації полягала в тому, що саме в цей період уряд козацької України докладав титанічних зусиль для об'єднання Волині та інших західноукраїнських земель у складі української держави. Однак, навіть підкріплена військовими операціями та нестандартними дипломатичними кроками стратегія українського уряду не мала видимих реальних перспектив без участі у визвольному процесі населення цього регіону.

Українські військові походи і рейди наштотувалися на організований збройний опір супротивника. Порівняння картосхеми дій українських і польсько-литовських військових формувань показало вищу активність української сторони. Довжина військових маршрутів Речі Посполитої у 1648-1659 рр. дещо перевищувала 2,7 тис. км. і була майже вдвічі коротшою від українських. Однак ця перевага досягалася здебільшого завдяки рухливості рейдуючих козацьких загонів, які діяли відповідно до вищезгаданих військових завдань. Співставлення довжини маршрутів походів основних українських і польсько-литовських збройних сил засвідчило про відносний маршрутний паритет сторін (відповідно 1180 і 1260 км). Окремими польсько-литовськими військовими підрозділами пройдено сукупно 1,5 тис. км території Волині. Ці рейди рідко збігалися з місцями просування чи базування українських козацьких загонів, що спонукає до висновку про їх каральні функції. Поряд

із власними кривавими акціями, Річ Посполита покарала волинян татарськими рейдами, легалізованими умовами Зборівського договору.

Внаслідок цього одному з найграндіозніших походів комбінованих збройних сил Речі Посполитої на Волинь влітку 1651 р. протистояла вже в основному сама українська армія, не підтримана масовими місцевими виступами, що й визначило долю воєнної кампанії під Берестечком. Починаючи з 1654 р., Річ Посполита вже регулярно розпачувалась за союзницькі послуги Кримського ханства легалізованими спустошливими ординськими набігами на волинські землі. Переважна більшість їх припадає на 1654-1657 рр. Поряд із польським коронним військом, королівською гвардією, німецькими найманцями, польсько-литовським шляхетським субстратом, татарськими загонами у воєнних операціях на Волині брали участь також окремі етнічно українські військові хоругви – Заславського, Корецького, Вишневецького, посполиті рушення шляхти Волинського, Київського, Брацлавського воєводств тощо. Інша річ, що про питому вагу українців у формуваннях, які воювали проти власної національної армії, судити важко, оскільки окремі представники волинської верхівки займали керівні військові посади в інших воєводствах, включаючи, власне, й польські, а в складі воєводських шляхетських рушень було чимало поляків і литовців. Зокрема, кн. В.-Д. Заславський поряд із власним князівським надвірним військом очолював шляхетський військовий контингент Сандомирського, а кн. І. Вишневецький – Руського воєводства. Волинське посполите рушення під командуванням воєводи О. Сангушка влітку 1648 р. відмовилось виконати наказ польського командування і об'єднатися з основними силами під час підготовки до Пилявецької битви. В цілому аналіз особового складу військових формувань Речі Посполитої, що діяли на Волині у 1648-1659 рр., вказує на мобілізацію всіх без винятку сил польсько-литовської держави.

Вагомий внесок у розгортання визвольних змагань на Волині зробили учасники рейдів місцевих повстанських формувань. Ці рейди здійснювались на другому і третьому виділених етапах визвольної боротьби і сягали сукупно понад 1,1 тис. км. Їх маршрути пронизували воєводство із сходу на захід і паралізували впливи Речі Посполитої у Луцькому і Володимирському повітах. Аналіз результатів картографування заперечує поширені історіографічні твердження про вузьколокальний характер місцевих повстанських виступів. Адже тільки документально зафіксована довжина маршруту польських повстанців 1648 р. на Волині перевищує 350 км. А загін звягельських повстанців, рейдуючи по лінії Звягель–Корець–Гоща–Рівне–Луцьк–Володимир–північні райони краю, пройшов з боями восени 1648 р. понад 400 км. Загальна довжина маршрутів двох весняних (1649 р.) рейдів цього повстанського загону із Звягеля до Острога сягала 500 км. Рейд загону Немирича восени 1648 р. здійснювався по маршруту Клевань–Олика–Луцьк–Володимир–Сокаль на відстань понад 150 км. Ці та інші повстанські рейди не тільки підсилювали результати українських військових акцій, а й відіграли помітну роль у злитті місцевих повстанських виступів у єдиний потік Національної революції та перетворенні Волині у один із її найпотужніших центрів.

Упродовж першого періоду Української революції (1648-1652 рр.) у воєводстві відбулося 137 народних виступів, зафіксованих виявленими і вивченими актовими матеріалами. Підрахунки показали, що ці виступи охоплювали мешканців 272 населених пунктів, що складало понад 11 відсотків тодішніх міст і сіл краю. Учасниками задокументованих акцій були мешканці більш як 7 відсотків сіл та 33 відсотків волинських міст і містечок. Понад третина цих населених пунктів опинилися у повстанському ареалі через ініціювання воєнних дій мешканцями сусідніх міст і сіл та рейдуючих загонів волинських повстанців. Результати картографування місцевих виступів, підтверджених суто актовими документами, створили переконання про всююдність повстанського руху та перетворення Волині у потужну базу національного і соціального рухів середини XVII ст. Якщо розцінювати наведені показники лише як джерельне підтвердження масової боротьби 1648-1652 рр., то справжній розмах визвольного процесу у Волинському воєводстві мав бути справді вражаючим.

Наприклад, територія Кременецького повіту була визволена вже на початку другого етапу визвольної боротьби на Волині українською армією та її окремими підрозділами. Місія місцевих жителів полягала у встановленні і захисті самоврядних порядків. Тодішній масовий повстанський рух документально підтверджується у північно-західній частині повіту. Так, повстанці із Радивілова-Клекотова здійснювали рейди протяжністю 30 км, нападали на сс. Будераж, Мільче, Пельче на Дубнівщині. Повстанська група з м. Лешнева, сс. Кузья, П'яски, Корсів, Шнерів діяла в радіусі 5-7 км. Кременецькі міщани і селяни Запоточчя здійснювали напади на Шепетин (понад 10 км). Акція селян Стівця, Комарова, Богданівки вимагала координації повстанських зусиль на відстані 14-16 км. Повстанським рухом була охоплена вся Ляховецька волость. Виступи у м. Базалії, селах Немиринці, Вороновичі закріплювали визвольні здобутки в цій частині Кременеччини. Мешканці східної частини повіту брали участь у формуванні козацької системи оборони, утвердженій тут полковим устроєм. Українські залоги у Грицеві, Лабуні, Сульжинцях, Судилкові, Заславі, Полонному, Чарторії, Старокостянтинові, полки в Острополі, Любартові, Мирополі, відіграли помітну роль при організації опору польському наступу влітку 1649 р.

Повстанським рухом на другому етапі визвольної боротьби була охоплена вся територія Луцького і Володимирського повітів. На сході Волині (у Центральному Погоринні) було сформовано Звягельський та Гоцанський полки. До складу Звягельського полку входили мешканці Звягельської волості (Звягеля, Нового Острожка, Дубрівки, Івашківщини, Кікової, Рогачева, Суємців, Кожушків, Канун, Сусли, Орп, Двірця, Зданівки, Колоденки, Тишківців, Кудинки, Юрківщини, Вилусків, Курмані, Горок, Чижівки, Смолдинова)². Під час вище згаданих рейдів на Луцьк, Володимир, Острог, звягельські повстанці контролювали значну територію східної Волині. Зокрема, навесні 1649р., незважаючи на угоди Б. Хмельницького щодо тимчасової лінії українсько-польського розмежування, вони намагалися здійснювати військовий контроль за магнатом С. Корецьким³. Їх рішучі дії відіграли помітну роль у здобутті населенням Погориння особливого статусу у 1649 р. Після поразки

цього повстанського формування в червні 1649 р. значна частина повстанців відійшла на Подніпров'я, прийняла участь у загальноукраїнських визвольних змаганнях. Пізніше, після масового переселення мешканців на схід, звягельська волость обезлюдніла⁴.

Від початку розгортання Національної революції на Волині між Звягелем і Корцем, у районі м. Яруня, сс. Пилиповичів, Молодкова, Підгайців, Молодкова на р. Тозирці, діяло самостійне повстанське угруповання. Орендар Я. Масальський стверджував, що повстанці боролися самостійно *"не допускаючи жадного своеволника по себе... овшем попережаючи тех своеволников украинских"*⁵. Децю пізніше, їхніми акціями були охоплені сс. Кам'янка, Токарев, Деражня. Гуртуючи жителів кількох населених пунктів, повстанці діяли в радіусі 5-10 кілометрів.

Впливова повстанська група діяла у 1648-1649 рр. навколо м. Корця. У 1649 р. надвірне військо кн. С. Корецького, що складалося із 1200 вояків, не змогло приборкати цих повстанців⁶. Південніше м. Корця, навколо містечок Берездова, Хлапотина та сіл Глинниці, Блощина, Клепачів, Плоского, Волиці, боролися повстанці, котрі здійснювали успішні рейди до Крилова і Черниці Корецької (15-20 км).

Важливим центром визвольного руху Погориння була Гоца. Гоцанські міщани разом із жителями Воскодавів, Чудниці, Красносельців, Терентієва, Мнішини утворили полк (як військово формування), очолюваний полковником Листопадом (возним І. Куковським) та есаулом А. Гайдуким, і вели організовану боротьбу. Впродовж осені 1648 р. повстанці контролювали частину Волинського шляху, підбурювали до бунтарських дій селян Речиці, Тьосовки, Хреновки, Волиці. Рейдування козацьких загонів через Коростятин, Тучин, Межиріч, Тудорів розширило район повстанського впливу.

Із прибуттям підрозділів А. Романенка і Т. Хмельницького, офіційно присланих Б. Хмельницьким до маетків А.Киселя, розвиток повстанського руху тут загальмувався⁷.

На наступних етапах, у визвольну боротьбу включилися селяни Подолянець, Угольців, Завізова, Симонова, Богурина та інших сіл цієї частини Волині. Потужний визвольний осередок утворився у 1648-1649 рр. навколо Рівного-Олександрії. Окрім названих міст, повстанці діяли ще у 10-и селах: Заборолі, Великому Житині, Малому Житині, Ільїнці, Колоденці, Бармаках, Городку, Грушвиці, Бронниках, Ставках. Ними здійснювались напади на маетки у Городищі, Кустині, Прусках, Зозові, Великому Олексині, Бегені, Омеляні. Тут діяло декілька озброєних загонів, відбувалися виступи, організовані у рамках сільських самоврядувальних структур. Помітний вплив на місцевих повстанців мало православне духовництво. Визволену територію в цьому районі розширили за рахунок Здолбунова і Оржіва, захоплених козацькими підрозділами. У цій же окрузі відбувся вище згаданий бій повстанців з регулярними польськими військами під Тинним. На пізніших етапах, у визвольну боротьбу включилися жителі Тайкуру, Мильська, Корніва.

Як засвідчив історіографічний аналіз, в науці склалося необгрунтоване уявлення про слабкість визвольного руху навколо Острога⁸. Вивчення джерел показало, що острозькі землі в 1648 р. були об'єктом багатоактової жорстокої боротьби сторін. Серед ос-

трожан визвольні тенденції підсилювалися рейдами звягельських повстанців 1649 р., міськими антипольськими і антикаталицькими виступами. Козацькі загоны неодноразово визволяли Вельбойно, Полянь, Новий Острог, Межирич. Покозачене селянство Хорова, Плоского, Чернехова, Милятина разом із міщанами Острога, Нового Острога, здійснило низку повстанських акцій, що поширювались на Оженин, Стадники, Коростов та інші села. Жорстокі антифеодальні дії зафіксовано у Великій Гнойниці. Поряд із острозьким визвольним центром, помітним осередком народної боротьби стали місцевості навколо Мізоча і Дермані. На другому етапі визвольної боротьби тут дислокувалися козацькі підрозділи. Козацько-селянські напади на навколишні маєтки здійснювалися з Великої Мощаниці. Повстанські акції відбувалися у Суемах, Княгинині та інших селах.

На Дубенщині сформувалося декілька визвольних центрів. На другому етапі визвольної боротьби один з них був згуртований навколо Дубно під впливом козацьких рейдів через Плоске, Погорільці, Ратчин, Дубно. Окрім дубенських міщан, у боротьбу вступили селяни Івані, Волиці, Кубраківки. На маєтки в сс. - Мільче, Пельче, Будеражі нападали радзивилівські і клекотівські повстанці. Шепетин був розорений кременецькими повстанцями. На півночі Дубенщини утворився інший визвольний осередок. До нього входили жителі містечок Крилова, Жорновна, сс. Кораблїща, Олібова, Сатїїва, Радова, Іванківців, Мошкова, Косарева, Лукарівки, Божевичів, Перемиловки, Дядьковичів, Плоского, Милостова. У деяких селах боротьба була тривалою і продовжувалася на пізніших етапах (Мошков, Лукарівка, Перемиловка, Плоске, Милостиво). Тутешні повстанці діяли в радіусі 5-10 км і не виходили за межі сусідніх населених пунктів.

Значний повстанський осередок утворився в районі Олики-Клевани. Звідси, на початку осені 1648р., розпочався документально зафіксований початок вже згадуваного маршруту загону Немирича. Упродовж першого року революції ця територія була базою для багатьох повстанських похідних груп, а місцеві жителі поповнювали рейдуючі загоны. Повстанським рухом були охоплені також м. Бельов, сс. Диково, Жуков, Голишев, Дерев'яне, Застав'я, Сморгів, Колдирово, Метельов, Олешв'яни. Дії повстанців поширилися на Новостав, хутори Руднянський та Диківський. Послаблення повстанського руху тут відбулося після каральних акцій магната А. Радзивілла наприкінці 1648 р. та зосередження в Олиці військових підрозділів Речі Посполитої.

Визвольна боротьба навколо воеводського центру – Луцька, розгорілася одразу після перших рейдів звягельських повстанців і загону Немирича у вересні 1648 р. Її стимулювали також козацькі підрозділи, що побували в той час у цьому районі. Поступово рух охопив декілька десятків навколишніх сіл і містечок. Найактивнішими його учасниками стали міщани й селяни Луцька, Жидичина, Ратнова, Уїздців, Заболоті, Ставищ, Ярославичів, Шепеля, Осторожця, Торговиці. Подальша боротьба об'єднала жителів Луцька, Жидичина, Яровиці, Киверців, Волі, Хорлуп, Романова, Городища, Малого Полонного, Боратина, Пулганіву, Надчичив, Княгинина. Акції спрямовувались на маєтки Німецького, Двірців, Баєву, Полонного, Нового Ставу, Вербяєву, Несвичив, Перепольків,

Лищу, Митинців та інших сіл. При цьому особливу активність проявляли луцькі повстанці, керовані Ф. - Липкою. Сумарна протяжність рейдів лучан на Німецьке, Несвич, Городище, Лище, Новий Став, Баїв та інші села сягає 170 км. А дії княгининських повстанців спрямовувались на маєтки, що містилися в інших частинах цього ж села, поділеного на кілька фільваркових господарств. Крім того, княгининці вчиняли акції у м. Луцьку (на відстані 15 км). Жителі Хорлуп і Романова восени 1648 р. приєднувались до загону повстанців з Олики, що прямував до Луцька (за 20 км від кінця маршруту). Акції лучан зафіксовано також у м. Дубно (40 км). Для нападу на фільварок у Німецькому, повстанці з Луцька, Киверців, Жидичина, Яровиці здолали 20 км. На пізніших етапах, у боротьбу включилися жителі Теремного, Цепорово, Угринова, Дивина, Воротнево. Діяльність луцьких повстанців розглядалася Люблінським Трибуналом⁹ і призвела до появи спеціальних королівських універсалів¹⁰. У боротьбу тут вступали всі прошарки міського населення, навколишні селяни, представники української шляхти та православного духовенства. Південніше - в Охматкові, Княгинині, Сухій Волі, Більчі, Малові, Злочеві, Смиківі, Букоймі – діяла окрема повстанська група, зв'язана з лучанами лише деякими спільними діями¹¹.

Помітний вплив на розвиток визвольного руху у південно-західній частині Луцького повіту мали горохівські повстанці. Зокрема, загін С. Гирича здійснював рейди навколо м. Горохова та по маршрутах Стоянів-Горохів, Іваничі-Біличі-Литовиж (понад 50 км). Селяни Печихвост, Стрільче, Матїїва організували один із перших тривалих виступів на Волині (червень-грудень 1648 р.). Рішуче діяли також селяни Борисковичів, Довгого. І. Каманін свого часу звернув увагу на згуртованість жителів цих трьох сіл, які *“зобравшисе і раду межі собою учинивши”*, вели довготермінову спільну боротьбу¹². Про високий рівень самоорганізації горохівських міщан та їх підготовленість до боротьби із значними силами противника, засвідчує успішний бій із частиною польської корогви у лютому 1649 р.¹³

У північно-західній частині Луцького повіту діяло повстанське угруповання, утворене жителями містечок Четвертні, Вишеньок (Нового Острова), сіл Суська і Пожарок. Після козацьких рейдів 1648 р., що пролягали через Тростянець, Переспу, Рожища, місцеві повстанці розширили свій вплив до Холпнева, Петрашевичів, Луків, хут. Володковщини. Діючи у радіусі 15-20 км, вони намагалися запровадити козацький устрій: обрали *“старшим”* (полковником) Г. Гуляницького, добивалися економічного і політико-адміністративного підпорядкування населення округи¹⁴. У районі Колок-Чарторійська діяла інша повстанська група, що контролювала поліські села у радіусі 15-20 км. Повстанці розгромили маєтки у Хряську, Коколі, Чорнижі, Жолудську. Їх боротьба була тривалою і багатетапною. Про військову підготовленість та рішучість місцевих повстанців засвідчив напад на хоругву обивателів Овруцького повіту (21.05.1651 р.). У цьому виступі брали участь селяни і міщани усієї Колківської волості. Скаржник-шляхтич стверджував, що повстанці не лише *“духу козацького набрались”*, але й мали *“порозумене з Хмельницьким”*¹⁵. Натомість, мешканці волинсько-пінського пограниччя (Володимирецька волость) опинилися у вирі револю-

ційних подій лише під час українсько-російської військової кампанії 1654 р. Найпівнічнішу повстанську групу Луцького повіту склали поліські надслучанські селяни Кидрів, Цепцевичів, Сарн. Акції відбулися також у Богушах, Тинному, Витковичах. Селянський загін, очолюваний шляхтичем, рейдуючи вздовж р. Случ, руйнував маєтки в сс. Яблонному, Тинному, Узносичах, Немовичах.

Революційну активність проявляли й жителі Володимирського повіту. Зокрема, у північній його частині міхновські та буджацькі повстанці у 1648 р. здійснили рейди у Боровно, Верхи, Обжир, Гриву, Ствобухву, Козлиничі, Крицевичі загальною протяжністю не менше 120 км. Вони утворили кінний загін і нападали “*часто та густо*”¹⁶. В районі Ковеля – Турійська, поряд з виступами у м. Ковелі, виокремився повстанський рух, що охопив усю Турійську волость. Наполегливо боролися також жителі Радова, Задиб, Ключка, Радовичів, Туличева, Купчева, Черніва, Болбів. У нападі на шляхетський маєток с. Туличева брав участь кількатисячний повстанський загін¹⁷.

Так само активно діяли мешканці центральної частини цього повіту - Березовичів, Хобултова. На початку другого етапу визвольної боротьби рейдуючими повстанськими загонами було звільнено Володимир. Учасниками повстанських акцій стали жителі не менше 10-и сіл і містечок (Володимир, Вересовка, Острівець, Хрипаличі, П’ятидні, Вербой, Вохновичі, Микулинці, Михайлівка та ін.). Діями повстанців були охоплені Дубники, Фалемичі, Твердині та інші села. На пізніших етапах у заворушеннях брали участь селяни Чесного Хреста, Біскупичів, Новосілок. Повстанські маршрути іноді сягали 20 км (Михайлівка – Фалемичі – Микулинці – Дубники). Однак, учасниками більшості місцевих виступів були мешканці сусідніх сіл чи містечок. Окремі з них не виходили за межі одного села. Так, акції у сс. Вербой (Вохновичах) і Новосілки стали відомими через напади на фільварки, що належали власникам інших частин одних і тих самих сіл.

На півдні Володимирського повіту сформувався революційний осередок у селах навколо м. Литовижа. У 1648 р. заворушення тут стимулювались горохівськими і стоянівськими повстанцями. Акції об’єднували зусилля мешканців передусім сусідніх населених пунктів: Литовижу, Леснянки, Грибовичів, Біличів, Заболотців, Іваничів, Бутятичів, Русовичів. На пізніших етапах визвольної боротьби, виступи зафіксовано лише у м. Литовижу. В південно-східній частині повіту виділялася повстанська група, зосереджена у сс. Роговичі, Твориничі, Лінево, Кримеш, Білополь. Поблизу діяли також повстанці з с. Ватинці Луцького повіту. Усі акції відбувалися в межах одного-двох населених пунктів. У Кримеші і Лінево вони зводились до нападів на маєтки, що знаходилися в інших частинах цих сіл.

Низка документів свідчить про те, що у судових скаргах віддзеркалюється лише частина народних виступів. Зокрема, в 1648 р. примасу Польщі повідомляли, що “*хлопство все взялося до бунтів і жодного такого міста нема, яке б боронилось*”¹⁸. Збереглася лише одна шляхетська скарга (власника с. Горбакова біля Гощі), що засвідчила про відсутність бунтарських настроїв серед підданих селян¹⁹. Львівські ж дописувачі повідомляли королеві Карлу у вересні 1648 р., що повстанці оволоділи Україною і Волиню “*не стільки військовою силою, скільки зрадою хлоп-*

ства”²⁰. Отже, визвольна боротьба волинян у 1648-1652 рр. забезпечувала відповідне підґрунтя для українських військових перемог.

Як показало вивчення діалектики Національної революції на Волині, вона, поряд із всеукраїнським військово-політичним чинником, виступала першорядним фактором тодішніх українських національно-визвольних завоювань. Послаблення, а згодом і придушення цього важливого чинника визвольного процесу різко обмежило демографічну, соціальну, територіальну базу революції, майже нанівець звело військовій потугі уряду козацької України в наступному періоді.

Оскільки питання про безпосередніх творців визвольного процесу у західноукраїнському регіоні до останнього часу залишалося недостатньо вивченим, з’ясування деяких його аспектів потребує окремої уваги. Зокрема, аналіз актових матеріалів, підрахунки та співставлення зведених показників дали можливість виявити основні типи місцевих повстанських акцій за складом більшості учасників та з’ясувати їх питому вагу у визвольному русі на Волині: селянські (51,8 %), селянсько-міщанські (23,3 %), селянсько-козацькі (8,8 %), селянсько-міщансько-козацькі (2,2 %), міщанські (13,1 %), міщансько-козацькі (0,75 %).

Виходячи з отриманих даних, домінуючою силою революційного руху 1648-1652 рр. було селянство. Воно брало участь у 118-ти виступах, що склали понад 86 відсотків повстанських акцій, відображених у опрацьованих актових документах. Більшість з них були суто селянськими (51,8 % від загальної кількості виступів). Інші – здійснювалися селянами спільно з міщанами та/чи козаками (понад 34 % всіх виступів). Учасниками селянських акцій були здебільшого всі прошарки сільських жителів. Принаймні, у переважній більшості шляхетських скарг звинувачувалися дії всіх мешканців сіл, охоплених визвольними подіями. При цьому, безпосередня участь сільської верхівки підкреслювалася шляхтою у позовних заявах, що стосувалися 7,3 відсотка вивчених виступів. Натомість, про загострення стосунків між громадою та сільською, містечковою верхівкою засвідчила лише скарга про події 1648-1648 рр. у Бельові і Дикові Луцького повіту, під час яких повстанцями було покарано війта з помічниками за намагання перешкодити захопленню шляхетського майна²¹. Поряд з міщанами і козаками, співучасниками селян у визвольній боротьбі були також представники православного духовенства, волинської шляхти, “*робітні люди*”. Співучасть міщанства відобразилась в актових матеріалах як кожного четвертого, козацтва – кожного десятого, духівництва – кожного двадцятого селянських виступів 1648-1652 рр. Шляхта приєдналася до 2,2 відсотків, а “*робітні люди*” до 2,9 відсотків тодішніх селянських акцій у воєводстві. Принагідно слід відзначити, що досліджувані судові скарги персоніфікували поіменно близько двох з половиною сотень селян-учасників визвольних подій у воєводстві і дали багатий фактичний матеріал для спеціального дослідження.

Виносячи цю проблему за межі даної роботи, доцільно хоча б побіжно торкнутися питання про ватажків селянського руху. Джерела твердять, що вже в серпні 1648 р. в районі Гощі успішно діяв кількасотенний селянсько-шляхетський повстанський загін на чолі із шляхтичем Красносельським²². Організатором антиєврейської акції селян Чехово і Клесово

Луцького повіту став вїт Кузьма²³. Ватажки селян Дубенського передмістя Кубраківки Грицько, Філімон і Топіга (жінка) організували напад на м. Дубно²⁴. В Дубенських околицях діяв селянсько-козацький загін, очолюваний І. Боняком²⁵. Виступом покозачених селян Ільковець і Вороничів керував шляхтич Й. Кодлобуцький²⁶. Видатним організатором селянсько-міщанського руху 1648-1649 рр. на Звягельщині став Михайло Тиша²⁷. Федір Клекотівський керував сільськими повстанцями Будеража, Клекотова, Мільче Луцького повіту²⁸. Лідером повстанців з Четвертні, Суська, Н. Острога, Лукова восени 1648 р. став волинський шляхтич Гаврило Гуляницький²⁹. Селянсько-міщанський загін в Гощі і Воскодавах очолювали С. Мороз, Дроздов, Гохів³⁰. Княгининські селяни здійснювали акції поблизу Луцька під проводом Назара Побережника, а їх сусіди з Букойми – Васка Бондарчика і Семена Фліса³¹. Селянами навколишніх сіл поповнювали свої ряди рівненські повстанські загони Гуньки Калінічене та Грицька і Матвія Бузовщин³². Виступами у Милостові і Плоскому керував “робітний” Калюх Кайченята³³. Отаманом повстанців з Берездова, Блощина, Хлапотина, Глиниці, Клепачів Луцького повіту восени 1648 р. був Прісця³⁴. Тоді ж у Північному Погоринні активно діяв селянський загін на чолі з шляхтичем Єничем³⁵. Повстанцями в с. Болби Володимирського повіту керував вїт Данило³⁶. Протипольський збройний виступ селян Тайкурської волості у вересні 1649 р. відбувся під проводом шляхтича Я. Чолганського³⁷. Цей, далеко не повний перелік засвідчує, що уроки Національної революції на Волині з’явилася ціла когорта локальних селянських лідерів, яка формувалася з усіх без винятку прошарків місцевого населення і доклала чимало зусиль до перетворення краю в один із революційних бастионів української нації.

Не менш виразно джерела засвідчили про активність волинського міщанства в українському визвольному процесі 1648-1652 рр. З його участю відбулося 54 виступи, що становили близько 40 відсотків революційних акцій, зафіксованих у досліджених актових матеріалах. Вони охоплювали 44 волинські міста і містечка, тобто, майже 40 відсотків їх кількості у воеводстві. Понад дві третини виступів з участю міщан відбулося в Луцькому повіті (70,4 %). Суто міщанськими були 18 акцій (13,3 % виступів 1648-1652 рр.). Ще у 32-х випадках міщани діяли спільно з селянами (23,3 %). Чотири актові документи зафіксували міщансько-козацьку співдружність у боротьбі з поневолювачами (3 %). Кожний п’ятий міщанський виступ відбувся з участю міського патриціату (7,3 % усіх виступів) – лавників, райців, ленвойтів, бурмістрів, вїттів. Особливо помітну роль міська верхівка відіграла під час акцій у Луцьку, Ковелі, Колках, Чарторийську, Кременці, Горохові, Крилові, Звягелі³⁸. Документи вміщують інформацію про ремісничий фах учасників виступів у Ковелі, Луцьку, Володимирі, Клевани, Колках, Чарторийську, Четвертні та інших містах³⁹. Серед повстанців були кравці, кушніри, шевці, ткачі, котлярі, ковалі, бровари, солодівники, кушніри, смолярі, гончари, мельники, пекарі, теслярі, мулярі, малярі, бондари, різники, золотарі, фурмани, свинопаси, козопаси, воротні і сторожові (замкові слуги). Про участь купецтва у акціях свідчить лише одна скарга, що зв’язана із осінніми подіями 1648 р. у м. Луцьку⁴⁰. Вплив духовенства, шляхти, козацтва,

простежується відповідно у 0.75, 1.5, 3.0 відсотках виступів міщан, зафіксованих у актових матеріалах. Принаймні слід відзначити, що комплексне вивчення історичних джерел значно розширює уявлення про питому вагу міщанства та роль козацько-міщанської співдружності у воеводстві в цілому та на Кременеччині зокрема. Очевидно, що актові документи майже не відобразили участь міщан та їх спільні дії з козаками в ході визволення цього повіту влітку-восени 1648 р., а також у збройному відстоюванні здобутків Національної революції під час травнево-червневого наступу польських військ 1649 р. Ця інформація на жаль, не могла бути статистично опрацьована через відомі особливості цього методу досліджень. Тому щойно наведені кількісні показники вимагають обережного підходу та розуміння причин їх помітного заниження. Разом з цим, джерела засвідчили про окремі випадки переходу волинських міщан на сторону супротивника. Так, жителі Старокостянтінова, після відходу основних частин української армії під Пилявці, зв’язали у своїх будинках 70 козаків і передали полякам, сподіваючись на їх милосердя за попередню невірність⁴¹. Документи підтверджують також випадок виступу міських низів проти частини міського патриціату (Луцьк, вересень, 1648 р.)⁴².

В актових документах поіменно зафіксовано персональну участь у виступах 1648-1652 рр. понад трьох з половиною сотень волинських міщан з Базалії, Берездова, Володимира, Горохова, Гощі, Звягеля, Колок, Корця, Крилова, Кременця, Луцька, Нового Острова, Острога, Хлапотина, Чарторийська, Четвертні та інших міст і містечок. Як і матеріал про персоналізацію селянського руху, ця інформація потребує окремого дослідження. Принагідно варто торкнутися лише питання лідерства у місцевому міщанському українському русі. Поряд із вже згаданими ватажками селянсько-міщанських виступів, на Волині у роки Національної революції висунувся ряд впливових суто міських лідерів. Так, досить бурхливий повстанську боротьбу у воеводському центрі очолював у 1648-1649 рр. луцький бурмістр Федір Липка, а його авторитетними сподвижниками серед лучан були райця Василь Шильневич, Геліяш Шалейко, К. Слизень. Ф. Липка згодом був засуджений Люблінським трибуналом за активну антипольську та антишляхетську боротьбу та тісний зв’язок із козацьким військом. Але після ратифікації Зборівського договору Сеймом в час, коли король Речі Посполитої намагався всіма засобами “заспокоїти” край, він домігся королівської охоронної грамоти⁴³. Видатну роль у розгортанні визвольного процесу у Погоринні у 1648-1649 рр. відіграли гощанські міщани – возний Іван Куковський (полковник Листопад) та Андріаш Гайдук (полковий осавул). Відразу ж після утворення Гощанського повстанського загону, вони реорганізували його в один із перших волинських полків, що відіграв помітну роль у подіях осені 1648 – весни 1649 рр. на сході воеводства⁴⁴. Досить потужним повстанським загоном чарторийських і колковських міщан керував бурмістр Чарторийська К. Гуляницький. Цей міщанський ватажок контролював ситуацію в північній частині воеводства упродовж трьох перших етапів визвольної боротьби на Волині⁴⁵. С. Гирич і Х. Тринка утворили боездатний повстанський загін горохівських і стоянівських міщан, який здійсню-

вав успішні рейди в південно-західній Волині⁴⁶. Мужньо вписали свою участь у Національній революції горохівський бурмістр П. Островський, вїт І. Гунець, конюший Є. Тхоревський, капітан К. Громадський, райці Р. Гунта і Филимон, які організували фактичний розгром частини жовнірської корогви біля Горохова в лютому 1649 р.⁴⁷ Кременецьких повстанців восени 1649 р. очолював бурмістр Федір Буслик⁴⁸. Корецькі міщани Я. Яницький, Т. Рудковський, В. Качановський, Ф. Возниця, Я. Форинтар організували заворушення у володіннях кн. С. Корецького – одного з найзапекліших супротивників Української революції⁴⁹. Чи не найвидатнішою постаттю у волинському національно-визвольному русі став керівник звягельських повстанців, звягельський міщанин Михайло Тиша – організатор кількох вдалих рейдів 1648-1648 рр. вглиб воєводства, полковник звягельського полку, організатор оборони Звягеля в червні 1649 р., учасник Збаразької облоги в чині козацького полковника⁵⁰.

Разом із своїми селянськими і козацькими побратимами ці міські лідери своєю кров'ю вписали чимало героїчних сторінок нової вітчизняної історії, вкривши себе славою борців за українську незалежність.

Шляхетські судові скарги задокументували також участь православного духовництва у революційних акціях 1648-1652 рр. Аналіз цих документів засвідчив, що духовництво брало безпосередню участь у семи тодішніх виступах, що складають понад 5 відсотків їх загальної кількості. Здебільшого, воно виступало в ролі організаторів, натхненників та керівників селянських акцій. Так, антиєврейську акцію в селах Чехово і Клесово Луцького повіту у серпні 1648 р. поряд з вїтом, очолював попович⁵¹. Так само попович брав активну участь у вересневому (1648 р.) селянсько-міщанському виступі в Четвертні, Суську, Н. Острові⁵². У жовтні 1648 – лютому 1649 рр. представник архімандрита Києво-Печерського монастиря І. Тризни о. Гектор підбурював до антикатолицького виступу селян Городка і Бегені біля Рівного⁵³. Селянсько-козацьку акцію в Бутяттичах і Русовичах Володимирського повіту влітку 1648 р. очолили сільський священник з дяком⁵⁴. Попович був одним із організаторів захоплення речей костелу у А. Луговського, який проходив через с. Задиби Володимирського повіту⁵⁵. Православні священники були також активними учасниками антикатолицьких акцій лучан 1648-1649 рр.⁵⁶ Литовижські попи організували два виступи проти місцевого державця Р. Гавловського у 1648 і 1650 рр.⁵⁷ У Колодяжному біля Рівного учасниками нападу на шляхетський маєток стали монахи місцевого монастиря, очолені священником⁵⁸. Православне духовництво брало участь також у акціях білашівських селян Володимирського повіту та організації збройного опору польським жовнірам поблизу Тайкур Луцького повіту⁵⁹. Інформація про участь духовництва в Національній революції не вичерпується актовими матеріалами. Джерела свідчать, що жидичинський православний архімандрит о. Мокосій-Дениско після прибуття козацького війська на Кременеччину влітку 1648 р. очолив козацький загін і захопив греко-католицькі та протестантські церкви в Кременці⁶⁰. А ігумен православного монастиря в с. Мильці І. Грушовський разом з кількома десятками козаків восени 1648 р. руйнував шляхетські маєтки в цьому ж повіті⁶¹. Збереглися також повідомлення, що луць-

кий владика Афанасій Пузина надавав вагому допомогу в озброєнні українського війська, спонукаючи його звільнити найбільші центри Волині⁶². Ці факти стверджують про непересічний вплив волинського православного духовництва на розгортання Національної революції.

Волинська князівсько-панська група, як і слід було очікувати, виходячи з її становища і поведінки напередодні визвольної епопеї, опинилася у контрреволюційному таборі. Більше того, такі її найвідоміші представники, як князі Ієремія Вишневецький, Владислав-Домінік Заславський, Самуїл Корецький стали фактичними натхненниками і лідерами найбільш радикального шляхетського угруповання в так званій воєнній партії у владних структурах Речі Посполитої у перші роки Національної революції. Як відомо, на відміну від поміркованих політичних діячів типу канцлера Є. Оссолінського, А. Киселя, це угруповання було противником будь-яких переговорів з українським урядом Б. Хмельницького і вважало, що лише вогнем і мечем можна придушити українську національно-визвольну боротьбу. Тому зовсім не випадково польський уряд, очолюваний після смерті короля Владислава IV (20 травня 1648 р.) примасом М. - Лубенським і Є. Оссолінським призначив волинського магната і сандомирського воєводу кн. В.-Д. Заславського одним із регіментарів коронного війська (поряд з М. Остророгом і О. Конєцпольським) та доручив йому головнокомандування напередодні і під час Пилявецької битви. Так само не випадково після панічної втечі з-під Пилявців шляхетські втікачі обрали регіментарем кн. І. Вишневецького, який незабаром став воєводою Руським та визнаним лідером найбільш войовничого і непримиреного до Національної революції шляхетського угруповання Речі Посполитої. Як відомо, ще на початку революційних подій цей аристократ литовсько-українського походження, який змолоду етнічно самоідентифікував себе з поляками, проявив нелюдську жорстокість і навіженість у боротьбі проти українських повстанців. Влітку 1649 р., разом з іншими тодішніми регіментарями – бельським каштеляном А. Фірлеєм, камянецьким каштеляном С. Ланцкоронським, він очолював оборону Збаража. Помітну контрреволюційну активність проявляв зі своїми корогвами кн. С. Корецький, який влітку 1648 р. силою проривався з обложеного Корця, щоб прийти на виручку польській армії під Пилявці та разом з іншими відчувати гіркоту ганебної поразки. Під час зборівської битви полки В.-Д. - Заславського і С. Корецького робили відчайдушні спроби зупинити наступ українсько-татарських військ. Останній "прославився" також своєю співучастю у травнево-червневому польському наступі (1649 р.) на Волині, взятті і спаленні Звягеля. Менш помітну, але досить активну роль у боротьбі проти Національної революції відіграв волинський воєвода кн. О. Сангушко. Прикметно, що 13 липня 1649 р. щойно освячений папським нунцієм король Ян Казимир вирушивши з Варшави під обложений українськими військами Збараж, в універсалі до шляхти Руського, Белзького, Любельського воєводств закликав наслідувати приклад Волинського воєводства і, не чекаючи третього віці, зібрати посполіті рушення та стати на захист Вітчизни. Ці приклади засвідчують, що сподівання Б. Хмельницького на прихильність чи

хоча б нейтралітет волинської аристократії, опосередковано відображені в універсалах, що гарантували захист маєтків В.-Д. Заславського, І. Вишневецького, А. Киселя⁶³ та у визнанні прав повернення до своїх маєтків згідно з змовами Зборівського договору, не могли знайти очікуваного відгуку. Абсолютна більшість князівсько-панських родів вкрай негативно сприйняли не тільки соціальну, а й національно-визвольну боротьбу, що продовжувалася після поразки соціального аспекту революції. Лише в другій половині 50-х років з'явилися джерельні докази політичних хитань окремих представників цієї групи. Так, у повідомленні волинського каштеляна С.К. Бенювського коронному канцлеру відзначалася схильність до визнання юрисдикції української держави серед шляхетних панів Головінських, Козинських, Новосельських та кн. С. Чертвертинського, Ю. Немирича, А. Ліщинського (спадкоємця володінь С. Корецького)⁶⁴. Однак сьогодні важко судити, що відіграло вирішальну роль у цих хитаннях більшості названих осіб (крім Ю. Немирича) – усвідомлення українських національних пріоритетів чи фактичний напіврозвал Речі Посполитої, викликаний революцією та іноземною інтервенцією. В цілому дії представників волинської князівсько-панської групи у 1648-1659 рр. неможливо об'єктивно висвітлити виходячи лише із класового, соціального її становища. Зрозуміло, що соціальний аспект Національної революції, його спрямованість передусім проти великого землеволодіння, сконцентрованого в руках представників цих родів, зацікавленість у вирішенні за їх рахунок земельного питання всіма без винятку іншими українськими верствами і соціальними групами, включаючи й значну частину шляхти, автоматично виштовхував князів з українського середовища і змушував шукати опори серед польської шляхти та в державному механізмі Речі Посполитої. Не менш очевидно, що чималу роль у обранні ними антиукраїнської позиції відіграли неодноразово наголошувані дослідниками колонізація, покатоличення, манкуртство задля захисту корпоративних та особистих інтересів, яким об'єктивно шкодила визвольна боротьба української нації.

Поряд із цим, варто звернути увагу на те, що в навіженій контрреволюційній активності та поведінці кн. І. Вишневецького, С. Корецького, В.-Д. Заславського та інших представників цієї верхівки литовсько-українського походження виразно проявлялася етнічна маргінальність. Йдеться про особливий, нерідко хворобливий психологічний стан, викликаний їхнім проміжним місцем у системі польсько-литовсько-українських етнічних взаємин. Об'єктивно він був викликаний тим, що вони вирости і виховувалися в етнічно змішаних сім'ях і, як правило, належали до двох-трьох несумісних антагоністичних національних культур. Ознайомлення з їхніми родослівними і біографіями показує, що доти, доки українсько-польсько-литовські етнічні суперечності не сягнули крайньої межі, більшості з них вдавалося створювати враження, що вони своєю освіченістю і внутрішньою позицією перекрили цінності всіх трьох культур, нерідко подвійно і потрійно самоідентифікуючи себе, але віддаючи перевагу польському етносу.

В дореволюційні часи етнічна маргінальність проявлялася передусім у фанатичних релігійних ексцесах навернених у католицизм А.-А. Острозької-Ход-

кевич, І. Вишневецького. Але вже тоді в їхній поведінці були прояви психологічної хворобливості. В умовах Національної революції, що до кінця закрутила пружину українсько-польських етнічних протиріч, різко проявилася їхня психологічна і моральна амбівалентність, розірваність волинської князівської верхівки між трьома етносами, їх культурами, мовами, релігіями. Увібравши в себе несумісні етно-культурні, релігійні цінності, в роки українських змагань вони постали як психічно розколоти особистості, нездатні підкорити свої пристрасті розуму. Як відомо, етнічні маргінали завжди є психологічно нестійкими особами, вони хворобливо переживають свою роздвоєність, ущербність, а тому нерідко проявляють крайню агресивність, невмотивовану жорстокість. Такі особи постійно шукають якусь опору, намагаються приєднатися до якогось авторитету. Часто відчуття неповноцінності переростає у комплекс зверхності, переваги над іншими. Нервоз маргінала породжується одночасно проявом прийняття і ворожості до одного й того ж об'єкту⁶⁵. Наприклад, якщо згадати поведінку добровільно покатоличеного і ополяченого кн. І. Вишневецького ще до розглядуваних подій, його фанатичні релігійні ексцеси, конфлікти з впливовими польськими аристократами, королем Владиславом IV, відверто фрондистські дії в 1646 р., що супроводжувались погрозами фізичного знищення членів Сенату і розгону Сейму, то в ній неважко побачити прояви саме такого психологічного стану. А якщо до цього додати навіженість і крайню жорстокість цього магната у боротьбі з учасниками Національної революції, його хворобливу реакцію на непризначення регіментарем польських військ в Україні напередодні Пилявецької битви, а також те, з якою нав'язливістю він доводив свою польськість, відданість колоніальній владі, Речі Посполитій і, одночасно, постійно зіштовхувався з польськими опонентами, то матимемо хрестоматійний тип етнічного маргінала. Очевидно, що втративши своє попереднє литовсько-українське "я", яке й без того було роздвоєним, більшість волинських князів намагалися замінити його польським, яке здавалося їм у той час найбільш авторитетним, більш-менш певним і зрозумілим. У мирні часи їх поведінка могла б трактуватися як результат польського та єзуїтського виховання (І. Вишневецького, В.-Д. Заславського, А.-А. Острозької-Ходкевич та ін.). Але Національна революція вишкірила не тільки всі суспільні болячки Речі Посполитої, а й психічні хвороби багатьох її "стовпів". В цілому своїми діями в часи Національної революції волинська князівсько-панська група довела, що надумані ідеологеми про її творчу роль у відродженні України-Русі відносились до української міфотворчості.

Найскладнішим є питання про місце волинської шляхти у досліджуваних подіях. Як відомо, частина маєткової шляхти влітку-восени 1648 р. втекла в Галічину і Польщу. Вона почала повертатись на Волинь лише після ратифікації Зборівського договору Сеймом Речі Посполитої в 1650 р. Та частина шляхти, яка в час розгортання і найвищого піднесення визвольної боротьби залишалася у воеводстві прийняла сеймиком постанову про утворення посполитого рушення проти українських повстанців⁶⁶. Аналіз змісту шляхетських інструкцій сеймовим послам засвідчив про відсутність у їхньому змісті будь-яких національ-

них вимог і показав повну офіційну підтримку цієї частини волинської шляхти польської колоніальної влади⁶⁷. До необхідності визнання української держави частина місцевої маєткової шляхти прийшла тільки в 1657 р., коли Річ Посполита розвалювалася під ударами Української революції та іноземної інтервенції, а політичні хитання розпочалися навіть серед польської і литовської панівної верстви. Про офіційне підтвердження таких настроїв свідчить вже згадуване звернення волинської шляхти до Б. Хмельницького з Олики, в якому відобразилось намагання добитися протекторату українського гетьмана в регіоні⁶⁸. Васально залежна від князівсько-панської групи частина волинської шляхти разом із своїми сеньйорами здебільшого опинилася у контрреволюційному таборі, утворюючи кістяк збройних формувань В.-Д. Заславського, І. Вишневецького, С. Корецького та інших магнатів і проливаючи чимало крові у протистоянні з визвольним рухом власної нації. Разом з цим, документи заперечують поширені донедавна історіографічні твердження про тотальне національне самовідречення шляхти, що існували в науці всупереч аргументованим давнім запереченням В. Липинського⁶⁹. Натомість джерела вперто стверджують, що навіть упродовж першого періоду Української національної революції, коли національний рух тісно переплітався із соціальним, антишляхетським, і чимало представників цього стану не тільки приєдналися до учасників революційних подій, а й брали активну участь у більше як 5-и відсотках місцевих народних виступів, зафіксованих однотипними актовими матеріалами. Шляхтичі нерідко очолювали селянські і міщанські виступи, брали участь у антипольських, антикатолицьких і навіть антишляхетських акціях. Так, шляхтич Й. Кодлубицький керував селянським нападом на маєток у Ільківцях⁷⁰. В. Бережецький оголосив себе козацьким сотником, організувавши селянсько-міщанські антишляхетські акції в Курчичах і Осовій Луцького повіту⁷¹. Згідно з документами, невідомий шляхтич керував рейдом повстанців у Надслучанському Поліссі, а Красносельський – у центральному Погоринні⁷². Бузсумнівно, що до шляхетського середовища належав луцький бурмістр Ф. Липка, який разом із “шляхетними панами” В. Шильневичем і Г. Шалейком, очолював антипольські та антикатолицькі акції лучан 1648-1649 рр.⁷³ Помітну роль у визвольному русі відіграли також шляхтичі Немирич, Єнич, К. і Г. Гуляницькі, Я. Чолганський, І. Тарнавський та інші⁷⁴. Чимало представників волинських шляхетських родів брало участь у формуванні українського війська. Вивчаючи козацький реєстр, складений після укладення Зборівського договору восени 1649 р., В. Липинський виявив у ньому волинських шляхтичів Бережецьких, Білостоцьких, Богушів, Болбасів, Боговітінів, Борейків, Бруяк, Хмар, Черневських, Денисків, Гуляницьких (двадцять у реєстрі), Гулевичів, Іваницьких, Красовських, Кривицьких, Ляховецьких, Літинських, Марковських, Несвицьких, Радощинських, Рудецьких, Семашків, Верховських, Вороничів, Заблоцьких, Жуковецьких⁷⁵. Крім того, у козацьких реєстрах знаходимо й представника шляхетської родини І. Грушевського – ігумена православного монастиря в Мильцях і організатора козацьких погромів маєтків на Кременеччині⁷⁶. Водночас, варто звернути увагу на те, що через своєрідну методи-

ку визначення територіальної приналежності шляхти, чимало волинських шляхтичів цим дослідником було надто однозначно віднесено до вихідців з інших українських регіонів. Зокрема, Бережницькі, Княгининські, трактовані ним як представники галицької, а Красносельські, Житинські – брацлавської шляхти⁷⁷. Натомість, житомирського сотника Калина Соколовського, nobilitованого після Гадяцької угоди, віднесено до волинян⁷⁸. Можливо, що подібні неточності зв'язані передусім із використанням В. Липинським меж пізнішого російського губернського територіально-адміністративного поділу, що, на відміну від польського воеводського розмежування, спотворив лінію південних і східних кордонів історичної Волині. Крім того, якщо йти за територіальними списками шляхти, виділеними цим істориком у козацькому реєстрі 1649 р., то організаторів розгрому частини жовнірської корогви поблизу м. Горохова взимку 1649 р. – горохівського бурмістра П. Островського, капітана К. Громадського, конюшого Є. Тхоревського треба було б віднести відповідно до подільської, сандомирської, білоруської частини цього стану, а ватажків повстанського руху на Коречині – місцевих шляхтичів-міщан В. Качановського, Т. Рутковського, Я. Яницького розглядати як вихідців галицько-руської, брацлавської панівної верстви⁷⁹. Побіжно вивчення козацького реєстру 1649 р. показало, що в цей час в українському війську воювали представники більше півсотні окремих волинських шляхетських родин, чимало з яких мали своїх родичів і однофамільців у інших воеводствах. Цілком ймовірно, що саме помітна роль шляхти західного регіону в комплектуванні полкових одиниць козацької України спонукала гетьманський уряд аж до 1659 р. не знімати з порядку денного питання про включення західних воеводств у склад Української держави. Не менше вірогідно, що значна питома вага шляхти в українському війську визначила відповідні соціальні пріоритети гетьманського уряду до і після підписання Зборівського договору. Згідно з історичними джерелами, навіть у розпал соціальної революції в козацькому війську перебувало “у бойовій готовності шість тисяч” шляхти⁸⁰. Нехтування достовірною історичною інформацією про місце шляхти в лавах творців Української національної революції не лише спотворювало уявлення про склад учасників цієї історичної епопеї, а й породжувало хибні підходи до оцінки причин окремих нюансів соціальної політики урядів Б. Хмельницького та І. Виговського, унеможливило розуміння справжнього змісту соціальних статей Зборівської і Гадяцької угод. Тим часом, за неупередженого підходу стає очевидним, що саме активна роль шляхти в національно-визвольному процесі сприяла появі п'ятого пункту Зборівських домовленостей, що проголошував амністію “шляхті як релігії грецької, так і римської, яка під час того заколоту якимось чином перебувала при війську Запорізькому...”⁸¹ Це ж стосується відповідних домагань старшинської ради, висунутих у Гадяцькому трактаті після десятирічної визвольної боротьби⁸². В світлі цих міркувань важко не погодитись з твердженнями поважних сучасних дослідників проблем Української революції, які слідом за В. Липинським прийшли до висновку, що частина української шляхти не лише не стояла осторонь національно-визвольних змагань,

ай помітно сприяла розбудові державних структур, формуванню української еліти, розробленню програми уряду тощо⁸³. У значній мірі завдяки цьому, визвольна боротьба стала не тільки українською Жакерією, а й загальнонаціональною революцією – *“руською ребелією”*.

Водночас, звертає на себе увагу джерельна інформація про те, що окремі шляхетські представники прагнули використати період паніки серед більшості маєткової шляхти для зведення попередніх рахунків із сусідами та відверто грабіжницьких цілей. У судових скаргах зафіксовано більше десятка випадків типово феодалних наїздів, що супроводжувалися пограбуваннями сусідніх маєтків, євреїв, побиттям селян, підпалами дворощ. Так, шляхтич Н. Зданевич зробив наїзд на с. Кривичі, пограбував маєток, вимагав від негідвладних йому селян Городка (поблизу Рівного) виконання шарварків на свою користь⁸⁴. Садовський урядник Каменський пограбував маєтки, бив селян Туличева і Колпитова Володимирського повіту⁸⁵. Шляхтич Т. Золотницький грабував євреїв м. Берестечка⁸⁶. Надвірна короґва А. Киселя пограбувала і розорила маєтки Загоровського в сс. Хорові, Воловичах, Загайцях, а його слуги спалили селянські двори в с. Користь Луцького повіту⁸⁷.

Непересічний вплив на розгортання визвольного процесу на Волині та боротьбу за об'єднання західних українських земель у складі національної держави мало козацтво. Загони козацтва з'явилися в краї влітку 1648 р. разом з українськими військовими формуваннями полковників М. Кривоноса, П. Головацького, І. Гирі та гетьмана Б. Хмельницького. Як вже підкреслювалося, козацтво відіграло тоді виняткову роль у визволенні південної частини воєводства. На решті території Волині рейди козацьких підрозділів підштовхували волинян до радикальних форм і методів боротьби. Картографування козацьких рейдів показало попередню обізнаність їх учасників із територією воєводства. Маршрути цих рейдів, як правило, не відхилялись від заздалегідь обраного напрямку, що може свідчити про високий рівень розвідкової справи та присутність в загонах вихідців з цього краю. З останнім, ймовірно, пов'язане тривале перебування окремих козацьких представників на землях, залишених основними українськими військовими підрозділами. Актові матеріали підтверджують участь козацтва у кожному десятому місцевому виступі (9,5 %). Аналіз результатів картографування революційних акцій показало, що особливу визвольну активність проявляли волиняни, які проживали поблизу маршрутів козацьких рейдів. Так, відразу ж після успішних рейдів загонів розісланих М. Кривоносом і П. Головацьким по території воєводства, жителі Гощі, Воскодавів, Чудниці, Мнішина, Красносельців, Терентієва *“в килка недель юж по резваню войска под Пилявцями обрали себе за пулковника Листопада, алиас Ивана Куковского, там же мешкаючого в Гошчи, а за асавулу Андрияша Гайдука, а других мешчан починивши себе сотниками, десятниками”*, заклали першооснови козацького полкового устрою у краї і здійснили повстанські акції в маєтках М. Гулевича та Д. Єла-Малинського, що знаходилися в сс. Симонові і Дулібах Луцького повіту⁸⁸. У цьому ж повіті козаки брали безпосередню участь в осінніх (1648 р.) виступах жителів Романова, Хорлуп, Букойми, Берега, Княгинина, Будеража, Мільче, Пельче, Городища,

Надчичів, Вишеньок, Володківщини, Горохова, Стоянова, Гудчого Броду, Греньків, Дрозднів, Дубна, Івані, Суєм, Кідр, Цепцевичів, Кораблещ, Луцька і навколишніх сіл, Звягельської волості та інших населених пунктів⁸⁹. Актові документи зафіксували, що на території Володимирського повіту козаки були серед учасників тодішніх акцій повстанців Купечева, Туличева, Черніва, Болбів, Бутятичів, Русовичів, Володимира та його передмість, Литвижу, Грибовичів, Біличів⁹⁰. На Кременеччині окрім вже згаданих козацьких акцій очолених жидичинським православним архимандритом О. Мокосієм-Дениском та ігуменом монастиря в Мильцях І. Грушовським, восени 1648 р. козаки відіграли активну роль у виступах селян і міщан Радзивілова, Клекотова, Богданівки, Комарова, Стовпця, Лешніва, Корсова, Пясків, Шнерова, Кузьї та ін⁹¹.

Очевидно, що козацтво було одночасно вирішальною військово-політичною силою національно-визвольних змагань і потужним стимулятором соціальної революції. Упродовж 1648-1649 рр. козацький “соціальний ідеал” був панівним серед учасників Національної революції на Волині. Визвольна епопея перших двох років революції супроводжувалась повсюдним показанням волинського селянства, міщанства, частини духівництва і шляхти. Місцеві повстанці в цей час створили низку козацьких загонів, сотень. Більш того, восени 1648 – весною 1649 рр. у краї поряд з Гоцанським завершили своє формування і набирали військової потужності Звягельський, Любартівський, Остропільський, Миропільський полки. Оскільки комплектування цих полків відбувалося з місцевих повстанців явочним, революційним порядком, розглядати козацтво як винятково прийшлу силу на Волині з кінця 1648 р. некоректно. Згадаймо здивоване обурення сенатора А. Киселя з приводу ради Запорізького війська у Звягелі та поголового показання українців. Додамо до нього горду відповідь полковників І. Донця та М. Тиші кн. С. Корецькому щодо статусу козацьких формувань у Звягелі і матимемо зриме уявлення про революційний механізм виникнення волинських козацьких полкових новотворів⁹². Опосередковано перекреслюючи попередню систему формування реєстрового козацтва, запроваджену в Речі Посполитій, ці козацькі достойники фактично стверджували визнання юрисдикції Української держави та нового порядку комплектування козацьких військових одиниць, запровадженого урядом Б. Хмельницького. А політика українського гетьмана щодо різнорідних повстанських елементів, як слушно зауважував В. Липинський, полягала не в “відділюванні” їх від козацького реєстру, а навпаки - в ступеневому перетворенні їх у козацьку верству⁹³. Доречно нагадати, що згадані козацькі полкові утворення відіграли виняткову роль у захисті Погориння від наступаючого польського війська в травні-червні 1649 р., а також під час проведення Збаразько-Зборовської операції. І хоча обставини після Зборовської угоди, пов'язані з татарським спустошенням краю та співучастю козацтва у цих злодіяннях значно затьмарили омріяний волинянами “козацький ідеал”, він і на наступних етапах продовжував стимулювати їхню активність. Так, напередодні Берестецької битви повстанці Колківської волості вчинили збройний напад на короґву обивателів Овруцького повіту, яка прибула на Волинь для втихомирення бунтів. Як засвідчу-

вав скаржник А. Лещинський, наприкінці травня 1651 р. селяни і міщани діяли масово і організовано, “духу козацького в себе заховавши... маючи порозуміне з Хмельником и войском его...”⁹⁴ Під час тодішнього маневрування українського війська на Колодинському полі утворили повстанські загони і діяли “козацьким трибом” повстанці Воротнева, Романова, Лищу, Дивина, Малого і Великого Студенів, Липлян, Великого Зарічного, Тельче, Завізова, Кухарова, Симонова, Угольців Луцького повіту⁹⁵. А селяни усіх п’яти частин с. Милостова, поділеного між Чапличами та Сенютами, вийшли назустріч козакам, привели їх до себе, разом з ними захопили майно шляхтичів, а після цього – показалися⁹⁶. Торкаючись персоналій, слід відзначити, що поряд з полковниками М. Кривоносом, П. Головацьким, І. Гирею, гетьманом Б. Хмельницьким, які були першопрохідцями в боротьбі козацтва за звільнення волинського краю, невмирущою славою покриті в цьому регіоні звитяги старшин Д. Нечая, Г. Яскевича, М. Тиші, М. - Таборенка, Кривоносенка, І. Донця, І. Куковського, Ф. Вешняка, І. Богуна та їх козацьких формувань. Непересічне місце у революційних подіях на Волині займали також М. Небаба, Т. Хмельницький, Топіга, Полуян, Г. Гуляницький, Кудря, А. Романенко, С. Савич які разом з багатьма іншими яскравими представниками козацького середовища мужньо і невтомно торували тут шлях українській нації в нову історію⁹⁷.

Отже, виходячи із соціального складу учасників визвольного процесу в воєводстві, досліджувані події мали справді загальнонаціональний характер, адже в них брали участь патріотично налаштовані представники всіх соціальних груп населення Волині, окрім вузького прошарку князівсько-панських етнічних маргіналів та zdeградованої і васальнозалежної частини шляхти.

Як уже підкреслювалося в одній із публікацій⁹⁸ чималий вплив на розгортання і результати Української національної революції мав ряд суб’єктивних факторів, серед яких визначальним чинником була політика українського уряду. Безсумнівно, що без українських військових походів та здобуття низки блискучих перемог над армією Речі Посполитої, що виявили військовий талант Б. Хмельницького і цілої плеяди українських старшин, небачений до того розмах визвольної боротьби на Волині та інших регіонах України був би неможливим. Досить послідовно втілюючи програми козацтва, уряд козацької України намагався збалансувати інтереси різних українських груп і прошарків. Добре обізнаний із соціально-політичними течіями у накрученому революційною пружиною суспільстві, Б. Хмельницький вмів використовувати ці знання для реалізації завдань козацтва та вирішення загальнонаціональної проблеми визволення України з-під колоніального гніту. Слід відзначити, що реалізація конкретних урядових програм на окремих етапах Національної революції привела не тільки до визвольних здобутків, а й завдала помітних втрат, стала причиною непорозумінь, розчарувань серед різних груп українців. На мою думку, причину цього потрібно шукати не стільки в площині недоліків програм уряду Б. Хмельницького та І. Виговського, розглянутих з висоти сьогодення, скільки в особливостях конкретної історичної ситуації, що виростала на кожному з етапів революції. Сьогодні очевидно, що враховуючи домагання і потреби козацтва, український уряд

мусив балансувати між ним і міщанством, селянством, духовенством, патріотичною частиною української шляхти, співставляючи їх запити із роллю кожної з цих груп у боротьбі проти Речі Посполитої. Українська старшина, розпочавши влітку 1648 р. перший похід на Волинь не мала і не могла мати програми визволення всієї етнічної території України⁹⁹. Як показав перебіг національно-визвольного процесу, українська нація, включаючи й волинян, виявилася більш підготовленою до масштабних політичних, соціально-економічних, духовних змін, ніж козацька верхівка. Поява українського війська на Волині в червні 1648 р. була пов’язана з потребою воєнного розгрому регіональних збройних сил Речі Посполитої, послаблення позицій “кролев’ят” типу І. Вишневецького в Україні, утвердження соціального статусу козацтва як військової верстви. Наприкінці червня 1648 р. Б. Хмельницький писав А. Киселю: “...доходять до мене звістки, що ... знову під Луцьком військо збирається нас воювати, поневолі мусимо про свої голови думати”¹⁰⁰. У вимогах до короля від 9 липня 1648 р. козаки вимагали повернення храмів і майна православної церкви та надання козакам привілеїв¹⁰¹. В середині серпня 1648 р. Б. Хмельницький скаржився польським комісарам на жорстокість кн. І. Вишневецького, але політичних вимог не висунув¹⁰². Однак, якими б не були первісні цілі цього походу, безсумнівно, що реалізація його українським урядом сприяла розгортанню справді всеохоплюючої національно-визвольної боротьби, перетворенню Волині в один із важливих центрів Української національної революції. Крім того, опинившись у вирі цієї боротьби, українське козацтво виробило засади територіального автономізму, а згодом трансформувало їх у загальнонаціональні визвольні ідеали. В листах гетьмана Б. Хмельницького (від 18.06; 30.06; 3.08; 8.08 1648 р.) чітко виступали національно-визвольні мотиви волинського походу¹⁰³. Водночас у свідченнях, полонених поляками, козацьких розвідників з’явилися твердження про намагання української верхівки утворити українську державу з кордоном на р. Горинь¹⁰⁴. Це спонукає до припущення, що такі думки не тільки існували в українському середовищі, а й впливали на плани Б. Хмельницького влітку 1648 р.. Вірогідно також, що український гетьман намагався не допустити ескалації військових сил Речі Посполитої на Волині. Із цим могла бути пов’язана поява відомих універсалів про недоторканість маєтків В.-Д. Заславського, І. Вишневецького¹⁰⁵, які через жорстку антинациональну позицію цих магнатів виявилися декларативними документами. Українські військові перемоги та розмах боротьби на Волині і всьому західноукраїнському регіоні розширили межі програми уряду Б. Хмельницького. Вимоги радикальної частини козацької старшини щодо мобілізації в українську армію “груп свавільників” та призову селян¹⁰⁶ розцінювалися місцевими повстанцями як загальна програма уряду Б. Хмельницького. Як відомо, наприкінці західного походу українського війська в листопаді 1648 р. окремі старшини вимагали із визволених “країв не вступатися”¹⁰⁷, мотивуючи цю вимогу як військовими аргументами, так і потребою врахування інтересів місцевого українства. Ймовірно, що задача відвойованої і визволеної території Волині та інших західних українських земель була викликана не стільки помилками уряду Б. Хмельницького, скільки комплексом складних і маловивчених військово-політичних, програмно-світоглядних, зовнішніх проблем.

Можливо також, що відступ з Волині має певний зв'язок із позицією частини української старшини, домагання якої виставляли від практичного національно-визвольного поступу. Оцінюючи тодішню ситуацію М. Грушевський зауважував, що *"маємо тут діяльність, котрої план вироблявся в час розвою, а мета підсунена результатами"*¹⁰⁸. З позицій практичної політики діяльність уряду Б. Хмельницького до виходу української армії на західні українські етнічні кордони не підлягала критиці. Адже будь-які оптимальні плани і програми 1648 р. могла знищити одна-однісінька непередбачувана поразка українсько-татарського війська. Крім того, важко судити наскільки можливим було передбачення наперед повсюдного розгортання масового національно-визвольного руху в західному регіоні – цього далеко не дургорядного чинника Української національної революції. Але склалося так, що навіть після здобуття низки воєнних перемог, фактичного визволення всіх етнічних земель у ході осінньої кампанії 1648 р., що супроводжувалась всеохоплюючим народним рухом, переважна більшість української старшини не піднялася вище ідеї автономії козацької України у складі Речі Посполитої, а частина її була переконана в необхідності встановлення королівського абсолютизму. Цей суб'єктивний чинник, разом з низкою об'єктивних обставин, визначив історичну долю визвольного руху на Волині у той час, коли він досяг свого епогею. Тоді як селянство, відчувши себе вільним, вдавалося до найрішучіших форм боротьби, українська верхівка не сприяла розвитку соціального напрямку і закріпленню національно-визвольних здобутків на Волині. Через те, що український уряд добивався втілення передусім козацького суспільного ідеалу, йому не вдалося використати прогресивних тенденцій у селянсько-міщанському русі та закріпити визвольні здобутки на значно більшій вітчизняній території ніж козацька Україна. Селянство і міщанство як наймогутніші союзники української армії не були достатньою мірою підтримані ватажками Національної революції. Разом з цим, з Острога гетьман Б. Хмельницький звертався до шляхти з вимогою не чинити репресій щодо учасників повстанського руху тоді як вона до січня 1650 р. боялася повертатись до своїх маєтків через продовження тут визвольного процесу. Грудневий універсал 1648 р. засвідчив про усвідомлення Б. Хмельницьким відповідальності за долю мешканців та потребу їх захисту¹⁰⁹. Про намагання гетьмана, хоча б частково, закріпити визвольні здобутки на Волині, свідчить розміщення ним закладу у Погоринні, відмова від прямої допомоги поверненню шляхтичів у волинські маєтки, залишення частини місцевих повстанців в українській армії.

Огляд перебігу переговорів 20-25.02. 1649 р. в Переяславі відобразив появу засад осмисленої національно-визвольної програми в українського уряду. Відомо, що гетьман заявив послам Сейму Речі Посполитої: *"раніше воював за причинену мені шкоду, а тепер буду воювати за православну віру ... звільню весь руський народ із польської неволі..., допоможе мені чернь по Люблін, Краків, від якої я не відступлю, бо це права рука наша, щоб ви, розбивши селян, не напали на козаків"*¹¹⁰. Ймовірно, що Б. Хмельницьким тоді було оприлюднено політико-ідеологічні основи максималістської української урядової програми, побудованої на ідеалах незалежної державної влади і православної віри. Так само можливо, що жорсткі обставини переговорного процесу, відхилення сеймовою комісією попе-

редніх домовленостей, відмова від надання автономії навіть на вкрай обмеженій території козацької України, змусили гетьмана відкинути дипломатичне забрало і озвучити оптимальні наміри українського уряду. Водночас ця заява засвідчила, що розвиток офіційної політичної думки дійшов нарешті до рівня тих вимог, які поставила перед вітчизняною елітою Українська національна революція. Вона також проілюструвала розуміння українським гетьманом ролі основних чинників тодішнього визвольного процесу. Однак, враховуючи конкретні реалії, Б. Хмельницький не вимагав у Переяславі втілення цієї ідеї, а тому вона залишилася привабливою декларацією, що відтворювала рівень політичної думки і згодом стала фундаментом загальнонаціональної програми уряду козацької України.

Тим часом Б. Хмельницький домагався практичного втілення ідей козацького автономізму та закріплення визвольних здобутків у межах Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств. Згодом, після часткового відновлення попередніх позицій влітку 1649 р., нових перемог української армії і Зборовських переговорів урядові козацької України ціною великих жертв вдавалося втримувати автономію в межах, визначених Переяславським перемир'ям. Крім чергової відмови від претензій на Поділля і Волинь, йому довелося змиритися тоді й з татарськими спустошеннями волинських земель, вилученням з української армії і козацького стану багатьох західноукраїнських повстанців. Але, навіть за таких обставин, при мотивації подальшої національно-визвольної боротьби Б. Хмельницький вдавався до максималістської риторики: *"...наша православна грецька віра не тільки повністю не умиротворена, а ще більше пригноблена. І ці чвари не припиняться доти, доки Русь не буде такою, якою була за давніх часів"*¹¹¹. Утвердження програми українського уряду на цій основі завершилося у 1650 р. Цілком можливо, що розширити територіальні програмні вимоги аж до об'єднання всіх українських земель змусили об'єктивні обставини, що виникли після ратифікації Зборовського договору Сеймом Речі Посполитої. Зокрема те, що загнаний у межі козацької України уряд відразу відчув нестачу людського, господарсько-економічного ресурсу для успішного протистояння польсько-литовській державі та виконання завдань Національної революції суто воєнними засобами і методами. Принаймні відразу ж після прийняття ратифікаційного акту головними політичними гаслами уряду Б. Хмельницького стали вимоги відновлення православної віри та української держави у межах *"старої Русі"*. Союзниками козацтва гетьман прагнув зробити українських міщан, шляхту і православне духовенство. Наріжним каменем єднальницької ідеології українського уряду мало стати православне віросповідання. Тому не випадково, що напередодні походу до Берестечка у вимогах до Речі Посполитої рясніють погрози продовження воєнних акцій у випадку відмови короля від виконання обіцянок повернути храми і церковну власність православним. У листах, промовах Б. Хмельницький вже постійно підкреслював загальнонаціональний характер визвольної боротьби, *"щоб руський народ став вільним від польської неволі"*¹¹². Однак, волинське селяни і міщани вже кволо реагували на ці заяви національного лідера. Витоки такого відношення знаходились в умовах Зборовських угод

та їх впливові на історичну долю визвольного руху у воєводстві. Дослідники висловили обґрунтоване твердження про значний вплив кримсько-татарського фактора на наслідки волинського походу української армії влітку 1651 року. Разом із цим, помітну роль для перебігу подій мала відносна пасивність більшості волинян, які вже не змогли забезпечити повсюдну підтримку української армії та повторити революційний вихор 1648 р. Внаслідок цього, Білоцерківський договір, підписаний після Берестечка, звів майже нанівець автономію козацької України, обмеживши її територію Київським воєводством. Не поживавила визвольний рух на Волині навіть блискуча перемога, здобута українським військом у 1652 р. під Батогом. В силу об'єктивних обставин, що виникли після чотирирічної визвольної боротьби на Волині та невідповідності програмних засад української верхівки домаганням волинського міщанства і селянства на попередніх етапах боротьби, уряд козацької України вичерпав тут резерви своєї підтримки і мусив шукати ресурси лише на підконтрольній території.

Обмеженість внутрішніх можливостей для відстоювання і розширення визвольних завоювань штовхали український уряд на активні пошуки зовнішніх військово-політичних факторів, що могли підсилити позицію козацької України. Після Переяславської ради 1654 р. він прагнув використати потенційні можливості московського протектора, щоб завдяки успішним українсько-московським воєнним кампаніям добитися приєднання Волині та інших західноукраїнських земель до української держави. У листопаді 1655 р. під Львовом український гетьман наголосив, що став володарем всієї Руської землі¹¹³. Представникам Речі Посполитої вже після українсько-московсько-шведських воєнних акцій Б. Хмельницький заявив, що українсько-польське примирення може відбутися тільки за умови відмови поляків від земель "Руського князівства" і встановлення кордону за м. - Володимиром¹¹⁴. У союзі зі Швецією і Трансильванією гетьман добивався щоб Волинь входила до козацької України. Наприкінці 1656 – на початку 1657 рр. українські війська, виконуючи умови договору з цими державами, зайняли "всю Русь", включаючи й волинські міста¹¹⁵. Ці військові і дипломатичні дії засвідчували про динамізм державницьких поглядів старого гетьмана і керованого ним уряду, але не мали реального впливу на подальшу долю досліджуваного регіону. В цей період Б. Хмельницькому вдалося заручитися підтримкою частини волинської маєткової шляхти, яка просила "руку нам майже потопаючим подати"¹¹⁶. Однак, основна маса волинського населення залишалася вже осторонь визвольного процесу, що різко обмежувало можливість успішного завершення Української національної революції. Цей малоперспективний спадок змусив уряд І. Виговського піти на примирення з Річчю Посполитою на умовах Гадяцького договору та припинити воєнне протистояння, змирившись із незавершеністю українських визвольних змагань. Отже, завдяки включенню Волині, Поділля, Галичини у державотворчі плани українського уряду, його програма стала загальнонаціональною і наблизилась до об'єктивних національно-визвольних завдань Української революції. В свою чергу, активна боротьба жителів Волині та інших регіонів України, підштовхуючи українську

верхівку до боротьби за соборну державу в українських етнічних межах і змушуючи наздоганяти упущене у 1648-1649 рр., ще задовго до офіційного утвердження цієї урядової програми перетворила визвольний процес у всеукраїнський. Дії армії координувалися українським урядом, ним же визначалися пріоритетні військово-стратегічні напрямки боротьби у вітчизняних регіонах, що надавало національно-визвольному процесу ознак організованості. Поряд із цим - неабиякий розмах повстанського руху, що своїми соціальними коренями виходив далеко за межі суто національно-визвольних завдань, перетворення соціально-економічного аспекту у впливовий напрямок Національної революції, відмінність домагань селянства і міщанства від соціальних орієнтирів українських лідерів обмежували його керіваність. Неможливість координації повстанського руху в час його найвищого піднесення урядом Б. Хмельницького помітив сенатор А. Кисіль¹¹⁷. А внаслідок суттєвих розбіжностей між обсягом селянсько-міщанських вимог і політичними засадами українського уряду вже наприкінці 1648 р. виразно простежувалася організаційна розбалансованість в середовищі учасників Української національної революції. З другої половини 1649 р. український уряд і армія ще деякий час відігравали роль потужного стимулятора визвольного руху у воєводстві, але перестали бути його організаційним ядром в силу вищезгаданих причин¹¹⁸. Згодом, після поразки масового селянсько-міщанського руху в регіоні у 1652 р., збройні сили козацької України залишилися єдиним потужним чинником революції, а боротьба із Річчю Посполитою набрала ознак українсько-польської війни. Як показав перебіг подій 1653-1658 рр., після втрати революційної підтримки українців західного регіону, які складали тодішню більшість української нації, уряд козацької України не зміг знайти рівнозначного замітника серед зовнішніх військово-політичних чинників, який за своїм потенціалом і намірами був спроможний надати ефективну допомогу у виконанні завдань Української революції.

Таким чином, базовою основою завершеності Національної революції середини XVII ст. могло стати органічне поєднання трьох основних чинників: успішного виконання військових завдань українською армією, розгортання радикальних форм і методів боротьби українців у всіх національних регіонах, співпадання стратегічних цілей української урядової верхівки з прагненнями учасників визвольного процесу на кожному з його етапів. Порушення рівноваги між цими факторами, недооцінка ролі масової боротьби в регіонах та значення самих регіонів в українському націотворенні, невідповідність конкретних планів українського керівництва з вимогами більшості нації призвели до непоправних втрат та обумовили незавершеність Української національної революції. Що ж до зовнішніх військово-політичних чинників, за залучення яких надто ратували уряди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського, то вони у досліджуваному процесі відігравали другорядну роль, але таїли серйозну небезпеку для його долі в недалекому майбутньому. При цьому, слід нагадати, що незважаючи на відомі огріхи у взаєминах, найрезультативнішим виявився українсько-татарський союз у 1648-1649 рр., коли Українську революцію творили всі основні внутрішні чинники. Натомість угоди з Московським цар-

ством, Шведським королівством, Трансильванським князівством, укладені почергово урядом козацької України, не змогли ні на йоту просунути вперед виконання українських національно-визвольних завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярошинський О. Передумови Національної революції на Волині // Українознавство. – 2004. – Число 1-2. – С. 405-418.
2. Баранович О. І. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 40-41; Сергійчук В. І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648-1654 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 88.
3. Grabowskiego A. Ojczyście wspominki ... – Т. 2. – S. 16.
4. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – С. 17.
5. Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1914. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 569-571.
6. Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів, ф. 5, спр. Оссолінських № 5769/III, арк. 171.
7. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 56-57.
8. Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. LVII; Михайлюк О. Г. Участь міського населення Волині у Визвольній війні 1648-1654 рр. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С. 103.
9. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 446-449, 454-457, 484-485.
10. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 162.
11. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 359 (VI).
12. Там само. – С. 239-240; Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. XXXIII.
13. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 45-47.
14. Там само. – С. 151-153, 175-177.
15. Там само. – С. 591-593.
16. Там само. – С. 303-304.
17. Там само. – С. 97-98.
18. ЛНБ ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 62.
19. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 564 (IV).
20. Памятники Киевской Комиссии. – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3-й). – С. 269-270.
21. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 177-179.
22. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 97, 99, 130, 207; Michalowskiego J. Księga ramietnicza z dawnego rekopisma. – Kr., 1864. – S. 17.
23. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 24-26.
24. Там само. – С. 41-42.
25. Каманин И. Участие южно-русского населения... // Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – С. I-CI
26. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 313-314.
27. Там само. – С. 395.
28. Там само. – С. 179-184.
29. Там само. – С. 151-153, 175-177.
30. Там само. – С. 433-435.
31. Там само. – С. 184-186, 187-189.
32. Там само. – С. 116-118.
33. Там само. – С. 396 (IV).
34. Там само. – С. 553-555.
35. Там само. – С. 438-441, 451 (III, IV).
36. Там само. – С. 65-71, 129-130, 432 (IV-V), 723-725.
37. Там само. – С. 514-516.
38. Там само. – С. 45-47, 202-205, 228-229, 356-258, 360-362, 417-419, 459-464.
39. Там само. – С. 151-153, 175-177, 202-205, 206-207, 228-229, 331-333, 356-359, 392-294, 417-419, 424-428.
40. Там само.
41. Жерела. – Львів, 1898. – Т. 4 (Т. 1). – С. 87.
42. Szajnocha K. Dwa lata ... – Т. 2. – S. 387; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 409 (I), 447; Донесение папского нунция Иоанна Торреса ... – С. 115.
43. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 599-560.
44. Там само. – 190-192, 305-306, 359 (II).
45. Там само. – С. 202-205, 409 (X).
46. Там само. – С. 316-320.
47. Там само. – С. 45-47.
48. Там само. – С. 360-362.
49. Там само. – С. 451 (II).
50. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія; Пенсильванія, 1980. – С. 385.
51. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 24-26.
52. Там само. – С. 151-153, 175-177.
53. Там само. – С. 165-166, 343-345.
54. Там само. – С. 483 (V), 542 (прим.).
55. Там само. – С. 72-73, 154-159, 268-271, 331-333, 356-356-359, 360 (IX), 359 (VI), 409 (I).
56. Там само. – С. 424-428, 605 (I).
57. Там само. – С. 474-478.
58. Там само. – С. 584-585.
59. Там само. – С. 514-516.
60. Там само. – С. 581-584
61. Там само. – С. 253-255.
62. ПКК. – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3-й). – С. 60 [Michalowskiego J. Op. cit. – S. 93; ВУР. – Т. 2. – С. 261-263].
63. Szajnocha K. Dwa lata ... – Т. 2. – S. 394-395; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 56, 251, 277-279 [ДОВ. – 228]; Мыцик Ю. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научн. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 180-182.
64. Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3 (Дополнения). – С. 105; Липинський В. Україна на переломі... – С. 189.
65. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 36-37.
66. Архив ЮЗР. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 362-366 [Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 83-85].
67. Архив ЮЗР. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 367-369 [Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 86-87], 391-413, 434-439, 440-445, 456-463, 464-475; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 398-399, 543-545.
68. Липинський В. Україна на переломі ... – С. 172, 186.
69. Липинський В. Участь шляхти ... – С. 625-637.
70. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 313-314.
71. Там само. – С. 630 (IV), 741-742.
72. Там само. – С. 438-440, 451 (III, IV).
73. Там само. – С. 599-560.
74. ПКК. – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3-й). – С. 207, 209-

- 211 [Michalowskiego J. Op. cit. – S. 149-150; ДОВ. – С. 97, 99]; ПКК. – К., 1852. – Т. 3 (Отд. 3-й). – С. 283; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 151-153, 175-177, 190-192, 305-306, 307-311, 378 (III), 409 (I), 514-516; ДОВ. – С. 110.
75. Липинський В. Участь шляхти ... – С. 91.
76. Там само. – С. 559.
77. Там смо. – С. 91-92.
78. Там само. – С. 197.
79. Там само. – С. 559, 560, 564, 565.
80. Акти ЮЗР. – Т. 3. – С. 404.
81. Цит. за: Липинський В. Участь шляхти ... – С. 25.
82. *Voluvina Legum.* – Т. IV. – S. 637-645.
83. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція... – С. 91.
84. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 53-54.
85. Там само. – С. 367-369.
86. Там само. – С. 814-820.
87. Там само. – С. 726-728, 747-751.
88. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 190-192, 305-306, 359 (II).
89. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 47-51, 72-73, 99, 108, 154-159, 161-165, 179-184, 184-186, 187-189, 197-198, 265-267, 268-271, 316-320, 329-330, 331 (II, III), 331-333, 356-359, 360 (IX), 378 (III), 379 (VI), 395, 409 (I), 424-428, 483 (I), 562-564, , 567 (VII), 576 (X), 605 (I).
90. Там само. – С. 65-71, 97-98, 391-394, 432 (IX, X), 467-470, 483 (V), 542 (прим.), 723, 724.
91. Там само. – С. 166-167, 179-184, 212-215.
92. ПКК. – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3). – С. 314; Липинський В. Україна на переломі... – С. 106; Його ж. Участь шляхти... – С. 151.
93. Липинський В. Участь шляхти... – С. 151.
94. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 591-593.
95. Там само. – С. 601-603, 606-610, 717-719, 758-759.
96. Там само. – С. 616-619.
97. Там само. – С. 709-710; Липинський В. Україна на переломі ... – С. 154; Його ж. Участь шляхти ... – С. 177, 195; Ярошинський О. Б. Козаки в західноукраїнському регіоні: 1648-1657 рр. // Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2002. – Т. VI (частина I). – С. 148-156.
98. Ярошинський О. Волинь у політичних планах Богдана Хмельницького // Людина і політика. – 2000. – № 1 (7). – С. 18-22.
99. Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 18-19.
100. Szajnocha K. Dwa lata ... – Lwow, 1869. – Т. 2. – S. 354 [ДБХ. – С. 53; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь ... – С. 9].
101. ПКК. – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3-й). – С. 123.
102. Там само. – С. 213-214 [Michalowskiego J. Op. cit. – S. 168; ДБХ. – С. 67; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь ... – С. 21].
103. ДБХ. – С. 48-51, 54-55, 64-65.
104. Szajnocha K. Dwa lata ... – Т. 2. – S. 360.
105. ДБХ. – С. 61, 63; Мицик Ю. Новые документы Б.Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 184.
106. ВУР. – Т. 2. – С. 47.
107. ЛНБ ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/II, арк. 183.
108. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз. – Львів, 1901. – С. 6.
109. ДБХ. – С. 87.
110. ПКК. – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3-й). – С. 332-335 [Zrodla do dziejow polskich. – Wilno, 1843. – Т. 1. – S. 3-17; Michalowskiego J. Op. cit. – S. 369-385; ВУР. – Т. 2. – С. 118].
111. ДБХ. – С. 195-196.
112. Цит. за: Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ. – 1957. – № 1. – С. 104.
113. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 1132-1135.
114. ДБХ. – С. 502.
115. Там само. – 603-604.
116. Цит. за: Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 186.
117. Michalowskiego J. Op. cit. – S. 152.
118. Ярошинський О. Б. Волинь у політичних планах Б. Хмельницького // Людина і політика. – 2000. – № 1 (7). – С. 18-21.